

Тема 2. Критерії зрілості інформаційного суспільства

Оскільки інформаційна єдність як вимір структурної цілісності світової спільноти на сучасному етапі передбачає якнайповнішу реалізацію у бутті людського світу інформаційного суспільства як принципу і як сукупності відповідних інституціональних форм, то нагальним стає питання щодо визначення критеріїв його розвиненості (зрілості). Саме за цією ознакою можна робити висновок щодо досягнення інформаційної єдності світової спільноти у теперішньому (часовий вимір) та здатності окремих суб'єктів світової спільноти до функціонування у якості компонентів соціальної супер-системи (просторовий вимір).

Під критеріями зрілості варто розуміти ознаки, що визначають ступінь реалізації сутнісних характеристик інформаційного суспільства у бутті соціального макросуб'єкта.

Для визначення переліку таких критеріїв варто звернутися до аналізу системи кількісних та якісних показників, які розробляються у сучасних суспільствознавчих та економіко-статистичних дослідженнях.

Головною ознакою становлення інформаційного суспільства є постійно зростаюча роль інформаційно-комунікаційних технологій у всіх сферах життєдіяльності людей. За словами М. Кастельса, відбувається «трансформація нашої матеріальної культури через роботу нової технологічної парадигми, побудованої навколо інформаційних технологій» [137, 49]. Відомий фахівець у області інформаційного менеджменту У. Мартін, що очолював в другій половині 80-х рр. ХХ ст. кафедру інформаційних досліджень Королівського університету в Белфасті, вважав, що під інформаційним суспільством слід розуміти «розвинене індустріальне суспільство», центрами становлення якого у той час виступали Японія, США і Західна Європа. Відмітними характеристиками такого суспільства, на думку дослідника, є п'ять найбільш істотних критеріїв: технологічний, соціальний, економічний, політичний і культурний. Ключовим з них виступає технологічний чинник – інформаційні технології одержують широке застосування на виробництві, в установах, системі освіти і в побуті. У соціальній сфері розширення доступу до інформації стає найважливішим стимулятором зміни «якості життя», формування і затвердження «інформаційної свідомості». У економіці інформація набуває значення базового чинника подальшого розвитку, виступаючи як ресурс, послуга, товар, джерело доданої вартості і зайнятості. У області політики свобода розповсюдження і отримання інформації сприяє значному зростанню участі громадян в політичному процесі і досягненню консенсусу між різними соціальними групами і верствами населення. Культурний критерій полягає у визнанні ціннісного характеру інформації, виходячи з її ролі в розвитку як окремого індивіда, так і суспільства в цілому [365, 14–15]. У інформаційному суспільстві, як стверджував У. Мартін, «якість життя, так само як перспективи соціальних змін і економічного розвитку, в зростаючому ступені залежать від інформації і її використання. У такому суспільстві стандарти життя, форми

праці і відпочинку, система освіти і ринок знаходяться під значним впливом досягнень у сфері інформації і знання» [365, 42].

Цінним у концепції У. Мартіна виявляється його зауваження щодо технологічного критерію розвитку інформаційного суспільства, який визначає широке застосування інформаційних технологій у різних сферах суспільного життя. Всі інші критерії зрештою зводяться до технологічного, оскільки акцентують зростання значення інформації у політиці, економіці, культурі, соціальному житті, не вказуючи яким саме чином трансформуються відповідні інститути, які типи взаємодій входять до складу суспільної практики, в чому полягає специфіка співвідношення матеріальної та нематеріальної форм культури інформаційного суспільства.

Звичайно, технологічний підхід до аналізу інформаційного суспільства, який використовує У. Мартін, пояснюється певного роду ейфорістичним відношенням до досягнень у галузі інформаційно-комунікаційних технологій, що було характерно для дослідників, які розробляли проблематику інформаційного суспільства у останній чверті ХХ ст. (принагідно зазначимо, що лівова доля сучасних технологій у ті часи була предметом футурологічних проєктів). Однак, і деякі сучасні дослідники подекуди продовжують дотримуватися аналогічної точки зору. Так, на думку Ю. Нісневіча [204], технологічна підстава, є ключовим чинником, що визначає розвиток інформаційного суспільства і полягає в зростанні ролі інформаційно-комунікаційної інфраструктури в системі суспільного виробництва, в повномасштабному вживанні інформаційних технологій, засобів обчислювальної технології і телекомунікацій в економіці, політиці, соціальній сфері. Схожими є погляди Н. Гендіної [70, 11–12], критеріями розвитку інформаційного суспільства виступають наступні ознаки: вирішена проблема інформаційної кризи, тобто суперечність між інформаційною лавиною і інформаційним голодом; забезпечений пріоритет інформації в порівнянні з іншими ресурсами; інформаційна технологія набуде глобального характеру, охоплюючи всі сфери соціальної діяльності людини; за допомогою засобів інформатики реалізований вільний доступ кожної людини до інформаційних ресурсів всієї людської цивілізації. На думку О. Журавльової [107] розвинена інформаційна інфраструктура перетворюється на умову, що визначає національну і регіональну конкурентоспроможність не у меншій мірі, ніж, наприклад, транспортні комунікації. Активне впровадження у всі сфери діяльності нових інформаційно-комунікаційних технологій істотно змінює моделі освіти, праці, суспільного життя і відпочинку.

Кардинальним завданням будь-якої розвиненої інформаційно-комунікаційної інфраструктури є підтримка всеосяжної і повної комунікації для всього суспільства. Незалежно від подальшої еволюції інформаційно-комунікаційної інфраструктури і реалізації в ній тих або інших нових функцій або послуг, технологічна основа обов'язково повинна, на думку європейських експертів, підтримувати три варіанти структури, залежно від потреб користувачів. Високонадійна широкопasmова комунікаційна мережа, яка повинна забезпечувати зв'язок між абонентами, що потребують широкого

спектру мережевих послуг, в окремих регіонах, індустріальних центрах, державних установах, корпораціях і підприємствах, університетах, медичних центрах і інших інститутах, є першою такою структурою. Друга структура є комунікаційною мережею для користувачів, які мають помірні потреби. Вона повинна об'єднувати локальні ділянки, малий бізнес, школи, окремі бібліотеки, місцеві органи влади і управління, клініки і так далі. Нарешті, третя структура – це звичайний телефонний зв'язок, що забезпечує рівний для всіх домашніх користувачів взаємний комунікаційний доступ [107].

Проблеми співвідношення соціального виміру інформаційного суспільства і його технологічного компоненту розглядає Д. Лайон: «... в будь-яких міркуваннях щодо «інформаційного суспільства» слід пам'ятати, що технологічний потенціал не є чимось неминучим. Таке легке сковзання від розмов про технологічний прорив до проголошення його соціальних переваг є просто необачним. Навіть сам технічний прорив – це соціальна конструкція. Дослідження, експеримент та планування мали місце задовго до того, як інновації впроваджуються у вигляді економічно життєпридатного продукту. Однак це не означає, що інформаційна технологія неминуче має соціальне шкідливі чи зловісні аспекти.

Поза сумнівом, є багато інновацій, що ґрунтуються на мікроелектроніці, яким ми маємо підстави бути вдячними. Не одні лише автори, подібні до мене, мають радіти тій зростаючій ефективності, яка досягається завдяки мовному процесорові. Роботи та інші форми автоматизації на заводах і в офісах часто послаблюють вплив монотонної праці, що руйнує дух людини. Комп'ютеризована ірригація, системи вирощування харчових продуктів та супутники, що досліджують природні й тваринні ресурси, роблять можливим значний крок у напрямку їх збереження. Комп'ютеризована медична діагностика збільшує вірогідність точного та швидкого діагнозу хвороби.

Але там, де ідея інформаційного суспільства залежить від версій технологічного детермінізму, вона повинна зустріти опір. Такий детермінізм є демонстративно фальшивим. Технологічний розвиток не має заздалегідь встановлених соціальних ефектів, відносно яких можна передбачити, чи є вони благотворними універсально, чи лише для даного випадку. Його можна представити як похідний від самого соціального утворення, включаючи деякі навмисні політичні, економічні й культурні уподобання. Незважаючи на те, що зразки технічного розвитку іноді виявляють себе як «само зростаючі» (в термінах Жака Еллюля), навіть цей процес не може продовжуватися без зворотного включення людського фактора.

Однаково, цей спектр соціального детермінізму повинен бути витісненим. Цей процес може мати кілька форм. Такі теоретики, як Гарі Бравермен і Мішель Фуко, хоч і перебувають у рамках різних традицій, є винуватцями заниження ролі людського фактора у своїх судженнях щодо системи «технологія і суспільство». Але існує й інший аспект цієї проблеми, коли, так би мовити, нові технології і системи розглядаються як занадто детерміновані соціальними силами. Сама інформаційна технологія може бути напівнезалежним фактором усередині соціальних змін. Наприклад, коли

Британська залізниця комп'ютеризувала свої фрахтові сховища, нова система мала цілком непередбачені наслідки для управлінських структур» [159].

О. Попов також розглядає технологічні аспекти формування інформаційного суспільства: «Електронізація є інженерно-технічним процесом, що полягає у виробництві, конструюванні, широкому впровадженні напівпровідників, приладів і ін. електронних технологій, створення на їх основі різних електронних пристроїв, включаючи інтегральні схеми, мікропроцесори і ін., вживані в промисловості, наукових дослідженнях, побутових приладах, транспорті. Сама по собі електронізація суспільства ще не означає радикальних змін в соціальній сфері, хоча передбачає більш менш істотні зміни у сфері промислового виробництва і економіки.

Комп'ютеризація доповнює електронізацію, що створює різні елементи і компоненти сучасних комп'ютерів, якість яких залежить, в першу чергу, від електронних приладів і пристроїв, включаючи пристрої пам'яті, інтегральні мікропроцесорні схеми і так далі. Створення сучасних комп'ютерів і їх широке впровадження в цілях контролю, автоматизації виробництва і конструювання само по собі грає роль, що революціонізувала, особливо за наявності високої комп'ютерної насиченості. Проте ні наявність, ні використання комп'ютерів ще не роблять суспільство по-справжньому інформаційним. Електронізація і комп'ютеризація в своїй сукупності дозволяють судити лише про технічний, технологічний і економічний рівні розвитку суспільства. Але ототожнювати їх з інформатизацією, в основі якої всі вони лежать, або цілком редукувати до них цю останню було б помилково.

Інформатизація суспільства – це процес, в рамках якого соціальні, технологічні, економічні, політичні і культурні механізми тісно зв'язані між собою. Інформатизація є процесом прогресивно наростаючого використання інформаційних технологій в цілях виробництва, переробки, зберігання і поширення інформації, особливо знань. Результатом цього є виникнення інформаційного суспільства, знаменуючого радикальне перетворення не лише виробничих структур і технології, але, головним чином, соціальних і економічних стосунків, а також побуту, культури і духовного життя.

Своєрідним підпроцесом інформатизації є медіатизація. Її призначення полягає в створенні і поширенні новітніх систем колективного і особистого зв'язку, що забезпечують в своїй сукупності доступ будь-якого індивіда до джерел інформації, форм особистого, міжособового і групового спілкування. З філософської точки зору, медіатизація сьогодні перестає бути тривіальним інженерно-технічним явищем і знаходить особливий гуманістичний сенс, що відображає глибинні зрушення в культурогенних механізмах людської цивілізації. Сила засобів масової комунікації полягає в тому, що вони доставляють найрізноманітнішу інформацію про природу і суспільство, без якої людина, як, втім, і суспільство в цілому, не в змозі здійснювати свою життєдіяльність» [227, 7–8].

Втім не завжди наявність діючої технології виступає ознакою структуризації інформаційного суспільства. Більш значимим фактом є трансформація суспільної свідомості і набуття нею рис інформаційної.

Характерними рисами інформаційної свідомості є переважно науковий світогляд, що характерний для її носіїв, усвідомлення ролі інформаційних взаємодій у суспільній практиці, сприйняття цінностей інформаційного суспільства, таких, наприклад, як цінність інформації, як ресурсу, цінність вільного руху інформації, цінність навчання протягом життя, тощо. Цінність інформації, може виступати як базова, а право на доступ до інформації, може розглядатися як підстава ідеології інформаційного суспільства. Тут варто згадати Панєвропейську регіональну міністерську конференцію з інформаційного суспільства, що відбулася 7–9 листопада 2002 р., на якій було визначено фундаментальні принципи інформаційного суспільства, перший з яких – право на інформацію. «Приватні особи і організації повинні мати вільний доступ до інформації і використовувати її для ухвалення рішень або для участі в процесах ухвалення рішень. Приватні особи і організації повинні надавати інформацію зацікавленим особам у справах, які стосуються їх. Оскільки інформація є основою для нормально функціонуючого процесу ухвалення рішень, державна політика повинна розширювати можливості, і таким чином усувати нерівність, в доступі до інформації для всіх. Уряди повинні надавати громадянам мінімальний набір основної інформації як суспільне благо. Обмеження доступу до інформації можуть бути встановлені по причинах охорони приватної інформації, конфіденційності, безпеки і охорони правопорядку» [232].

Інші принципи акцентують увагу відповідно на необхідності наявності розвиненої інфраструктури, широкому доступі до інформаційних технологій і наявності знань і навичок, що дозволяють громадянам використовувати ці технології. «Адекватно розроблена інфраструктура є умовою для безпечного, надійного і безперешкодного доступу до інформації для всіх зацікавлених сторін і для розвитку сукупності он-лайн послуг, які з цим пов'язані. В основному вона складається з телекомунікаційної структури, хоча також необхідні і енергетична, і транспортна інфраструктури. Інфраструктура повинна оновлюватися з потреби за допомогою інвестицій, досліджень і розвитку, – завдання, яке узяли на себе приватний і державний сектори, діючи як партнери. Люди повинні мати можливість отримувати необхідні навички з тим щоб активно брати участь в інформаційному суспільстві і повністю отримувати блага, які воно пропонує. Ці навички інтегрують специфічні поняття, пов'язані з інформаційно-комунікаційними технологіями і загальнішими знаннями, які, зазвичай, отримують через початкову, середню і вищу освіту, підвищення кваліфікації, але також і через дистанційне навчання. Технологічні зміни вимагатимуть постійного, протягом всього життя, навчання і тренінгів для всіх. Освітні послуги надаються державними і приватними організаціями, що створює середовище для партнерства між ними. Державна політика повинна скорочувати нерівність в доступі до якісної освіти і тренінгів для уразливих груп населення і маргінальних територій. Всі соціальні групи повинні мати можливість дозволити собі доступ до основної інформації. З тим щоб збільшити доступність, повинні робитися політичні дії,

направлені на лібералізацію, вживання відкритого і чесного конкурентного середовища і на впровадження державної підтримки» [232].

Наявність долученості до інформаційних технологій, що не сполучається з відповідним станом суспільної свідомості породжує у сучасному світі казуси на кшталт використання мобільних телефонів у деяких африканських племен масаї. Як відомо, представники цього племені і сьогодні продовжують жити родовим ладом, вести переважно натуральне господарство, не використовуючи жодних джерел енергії (окрім вогню). Втім останнім часом елементом престижу для масаї стало володіння мобільним телефоном, за допомогою якого вирішуються повсякденні справи (укладання угод про продаж худоби, визначення найкращих місць для випасу), які раніше розв'язувалися у ході особистого спілкування. Звичайно, що говорити про наявність ознак розвитку інформаційного суспільства у такому випадку не доводиться, хоча використання інформаційно-комунікаційних технологій відбувається.

Політичний лад розвиненого інформаційного суспільства у дослідженнях зазвичай асоціюється з демократією західного типу. Вказівка на це міститься, зокрема у вже згадуваних «10 фундаментальних принципах інформаційного суспільства»: «Щоб максимізувати економічні і соціальні блага від інформаційного суспільства, урядам необхідно створити заслуговуюче довіри, прозоре і недискримінаційне правове, регулятивне і політичне середовище, здатне розвивати інновації, основні права і свободи, що стосуються інформації. Держадміністрація повинна скористатися інформаційно-комунікаційними інструментами, щоб збільшити прозорість, ефективність використання державних фондів і ефективність надання послуг громадянам. Послуги держсектора повинні забезпечувати прозорі і досяжні рішення, бути інтерактивними і, коли необхідно, в режимі он-лайн. Засоби інформаційно-комунікаційних технологій повинні застосовуватися, щоб зробити політику більш підзвітною і робити можливим кращий моніторинг, оцінку і контроль. Уряди повинні сприяти розвитку високоякісних прикладних програм, які допоможуть поліпшити якість життя окремих людей, зокрема їх здоров'я. Державна політика також повинна стимулювати створення вмісту, що зберігає і поширює місцеву культуру, мову і спосіб життя» [232].

Теоретичним ґрунтом підкреслення провідної ролі держави у розвитку підстав і формуванні інститутів інформаційного суспільства можна вважати концепції Д. Белла та Й. Масуди. Д. Белл, наприклад, вивчав переваги використання інформаційних технологій для вдосконалення механізму управління країною, регіоном і іншими інституційними елементами суспільного організму [10, 101–119.]. Концепція Й. Масуда змальовувала перспективи формування компактної, ефективної суспільної системи, заснованої на гнучкій взаємодії добре інформованої державної еліти. Наголошувалося, що ця стратегія створює передумови для формування безконфліктного суспільства [10]. О. Журавльова вважає, що свобода інформації «веде до політичного процесу, який відрізняється зростаючою участю в нім і консенсусом між різними класами і соціальними верствами

населення. Побудова організації суспільства заснована на добровільності і пріоритеті особистих прав. Влада, по концепції інформаційного суспільства французької соціологічної школи, заснована на інформації про локальні підсистеми. Влада також прозора для демократичних інститутів. Новим джерелом влади стає володіння інформацією і контроль над нею. Може виникнути новий правлячий клас тримачів інформації» [107].

Але існує і протилежний підхід, що представлений, наприклад, в роботах Ж. Еллюля, в яких обґрунтовується, що провідною ознакою інформаційного суспільства є його анархічний характер відносно традиційних суспільних інституцій [10]. Дослідження Р. Барбрука, Дж. Барлоу, Е. Камерона, Х. Шрадера. Д. Іванова і інших показують, що ідея зниження статусу державності і всіх традиційних комунітарних форм є точкою напруги в ідеологемі інформаційного суспільства.

Дж. Барлоу зазначає, що «у епоху мережевого обміну інформацією відбувається трансформація стосунків владарювання і капіталізації, при цьому орієнтація суспільства на зміцнення системи державності, що склалася, збереження прав власності і принципів формального закономірності виявляється необґрунтованою... Закономірність антропогенного розвитку полягає в посиленні залежності форм соціальної адаптації від інтенсивності процесів інформаційного звернення. Цей процес визначається акселерацією соціального часу, що обумовлює прогресуючі зміни в механізмі трансляції цінностей культури. Детермінація капіталу невідчутними цінностями, включаючи і цінність часу, веде до індивідуалізації виробництва, праці, сфери розподілу і комунікацій. Він є одним з компонентів загальної програми глобальної ресурсорізації інформації. Нова парадигма життєвого середовища вишиковується на абсолютізації вільного обміну ідеями і образами в світовому електронному середовищі. При цьому пріоритет обміну ідеями ставиться вище за державність як феномену, що історично склався, і навіть багато в чому протиставляється йому» [17]. Висловлюються сумніви і щодо перспектив існування традиційної правової системи: «Здатність інформації до багаторазового відтворення, тиражування і трансляції в світових масштабах створює передумови руйнування засад традиційної правової системи» [45, 97].

Представлені підходи демонструють протилежні варіанти функціонування держави в епоху інформаційного суспільства: держава або виступає провідником принципів інформаційного суспільства і активним розбудовником його інститутів, або виявляється відстороненою від цих процесів, що не підлягають управлінню, і в цьому контексті, очевидно, є самоорганізованими. В останньому випадку розвинене інформаційне суспільство постає як система нового типу, в якій не діють традиційні механізми регулювання.

На нашу думку, наявність розвиненого інформаційного суспільства не означає повного руйнування держави, а лише трансформацію її ролі і традиційних методів впливу: від патерналістської держави до держави партнерського типу, від жорстокого розподілу ресурсів до клієнтоорієнтованої (сервісної) держави. Необхідно зазначити, що, оцінюючи рівень розвитку

інформаційного суспільства крізь призму ступеню публічності представників державної влади та прозорості функціонування її органів, що виражається, зокрема, і мірою представленості інформації про них в комунікаційних мережах (зокрема, електронних ЗМІ – телебачення, Internet), можна простежити наявність значної кількості авторитарних режимів, диктаторських урядів, що підтримують тероризм, які охоче використовують інформаційно-комунікаційні технології для пропаганди своїх сумнівних цінностей та здійснення акцій залякування. Інформаційні технології використовуються ними і для здійснення різного роду терористичних операцій.

Отже, виникає питання: яким чином можна виокремити критерії розвитку інформаційного суспільства у його політичному вимірі. Можливим варіантом виявляється аналіз ефективності виконання державою функцій із розбудови інформаційного суспільства шляхом відображення його результатів у функціонуванні громадянського суспільства. Громадянське суспільство, якщо розуміти його у найширшому сенсі, як сукупність будь-яких форм громадської самоорганізації, від локальних і до загальнодержавних, у сучасному світі має широкі можливості для декларування своїх потреб, і висловлення свого відношення до дій влади відносно задоволення тих з них, які воно не може подолати самотійно. Сам факт існування громадянського суспільства, широка репрезентація діяльності його організацій в електронних мережах, успішна реалізація спільних з владою проєктів, спрямованих на вирішення актуальних проблем груп, які репрезентують ці організації, може вважатися ознакою розвиненого інформаційного суспільства.

Критерієм розвитку економічного виміру інформаційного суспільства, на думку авторів «10 фундаментальних принципів інформаційного суспільства» є «використання цифрових технологій повинне підсилити роль підприємств як освітніх організацій, що сприяють підприємству, акумуляції знань, оновленню навиків, і таким чином збільшити продуктивність, доходи і роботу. Підприємства повинні використовувати інформаційно-комунікаційні технології для стимулювання інновації, скорочувати вартість операцій і отримувати вигоду від використання мереж. Для підтримки даного процесу уряду необхідно стимулювати послуги, прикладні програми і вміст, засновані на широкодоступній інфраструктурі широкосмугової мережі, і стимулювати партнерство державно-приватного сектора» [232]. В. Костюк, Р. Смолян, Д. Черешкин вважають, що умовою економічно ефективного використання технологій і постійного розширення їх застосування на користь всього суспільства в конкурентному ринковому середовищі, що формується, є інфраструктура підтримки інновацій і інформаційний капітал. Таким чином, в інформаційному суспільстві створюється і розвивається ринок інформації і знань як чинник виробництва на додаток до ринку природних ресурсів, праці і капіталу, здійснюється перехід інформаційних ресурсів суспільства в реальні ресурси соціально-економічного розвитку, має місце фактичне задоволення потреб суспільства в інформаційних продуктах і послугах. У інформаційне століття основи капіталістичної ринкової економіки саморуйнуються. Їх

заміщає нова економічна система самоуправління і обміну інформацією [150, 3–6].

Існує втім і думка, що у інформаційному суспільстві виробництво ідей, змістом яких є інформація, не є економічним процесом, що регламентується відносинами власності. «Роль ідеї, не скутої панциром матеріальної форми в електронному просторі, розглядається як основний етичний імператив інформаціоналізму. Декларація незалежності кіберпростору будується на затвердженні абсолютної свободи для ідеї, істинність якої здатна відстояти сама себе... Процес переміщення творінь розуму в колективне середовище в умовах розвитку мережевих технологій отримує велику незалежність від матеріальних форм втілення і заохочення. У попередні історичні епохи людина пов'язувала всі форми передачі думки з пошуком засобів для її матеріального втілення, мимоволі залучаючись до обмінних процесів, пов'язаних з трансформаціями капіталу» [208]. «Завдяки цифровій технології, інформація відривається від матеріального плану, де завжди знаходили своє визначення закони про власність всіх видів» [17].

Отже, можна погодитися щодо того, що інноваційність є провідною характеристикою виробничої та управлінської діяльності в інформаційному суспільстві, а інформація набуває статусу капіталу, і обертається на ринку інформації. Проте, поки навряд чи можна прогнозувати руйнування основ капіталістичної ринкової економіки, оскільки використання інформації, втіленої в ідеї, залишається предметом регулювання права інтелектуальної власності, а ідея як продукт інтелектуальної праці найчастіше відчужується від свого виробника, втілюючись у свою матеріальну форму чи перетворюючись у інформаційний продукт в результаті діяльності ринкових агентів, які не втрачають свого впливу.

Важливою є і ознака трансформації культури в інформаційному суспільстві. Етика нової культури полягає в реалізації віри в достатній рівень культурного розвитку сучасної людини, нації, будь-якого творчого союзу, що прагне до реалізації своїх внутрішніх можливостей. Але ця ідея, багато в чому є утопічною. Останнім часом з'являються дослідження, що показують, що ейфорія перших років проходить, поступаючись місцем більш зваженій і реалістичній думці про природу культури інформаційного суспільства [60]. Як відзначається в роботі Д. Фейблмана [288, 262], сучасна урбаністична культура, вирішує основне питання: «Наскільки індивідуальні ваші відчуття?», підкоряючись «голосу психологічного номіналізму».

Необхідно також підкреслити індивідуалізацію суб'єкта культурної діяльності, розширення можливостей для безпосереднього спілкування творця культурного об'єкту та його споглядальника. Сферою цієї взаємодії в інформаційному суспільстві виявляється всесвітня мережа. В якості яскравого прикладу можна розглянути сучасний літературний процес. Раніше шлях літературного твору до споживача опосередковувався редакційним відділом видавництва, літературними критиками, які в кінцевому рахунку вирішували чи варто пропонувати його широкому загалу у вигляді друкованого видання. Сьогодні в Internet є велика кількість ресурсів, на яких охочі можуть

представити для читання іншим користувачам свою прозу чи поезію. Як правило кожен автор знаходить своє коло прихильників (велике чи мале у залежності від таланту чи загальної кон'юнктури). Сьогодні в деяких випадках рейтинг автора у мережевої аудиторії слугує індикатором для видавництва щодо необхідності розглянути необхідність видання твору.

В якості складової культури інформаційного суспільства розглядають інформаційну культуру. Зокрема С. Грипич зазначає, що «в період переходу до інформаційного суспільства необхідно підготувати людину до швидкого сприйняття і обробки великих об'ємів інформації, оволодіння нею сучасними засобами, методами і технологією роботи. Крім того, нові умови роботи породжують залежність інформованості однієї людини від інформації, надбаної іншими людьми. Тому вже недостатньо уміти самотійно освоювати і накопичувати інформацію, а треба вчитися такій технології роботи з інформацією, коли готуються і приймаються рішення на основі колективного знання. Це говорить про те, що людина повинна мати певний рівень культури по поводженню з інформацією. Інформаційна культура – уміння цілеспрямовано працювати з інформацією і використовувати для її отримання, обробки і передачі комп'ютерну інформаційну технологію, сучасні технічні засоби і методи. Для вільної орієнтації в інформаційному потоці людина повинна володіти інформаційною культурою як однією з складових загальної культури» [80, 287].

Особливості інформаційної культури розглядає також В. Кущерець: «В інформаційному суспільстві має бути вироблена певна інформаційна культура. У принципі, знання лежать в основі будь-якої культури: живі, безпосередні – або опосередковані, тобто втілені в механізми, машини, архітектурні споруди, електронні системи тощо, а також у вигляді технологій, алгоритмів, дій, рішень. Інформаційна культура виникає уже тоді, коли суспільство нагромаджує знання про знання та про інформацію, коли ми осмислюємо й простежуємо ті процеси, які відбуваються на когнітивному, пізнавальному рівні. З'являється певний прошарок людей когнітаріат. Це, як уже зазначалося, люди, що виробляють знання, управляють знаннями, розподіляють та організують їх відповідним чином» [158, 17].

Соціальні відносини в розвиненому інформаційному суспільстві набувають нової ознаки: вони розширюють тримірний простір, починаючи перебігати також і у віртуальній реальності.

Термін «віртуальна реальність» в сучасному науковому обізі має декілька основних тлумачень. По-перше, існує цілий напрямок філософствування під назвою «віртуалістика», що представлений в роботах Н. Носова [207] та С. Хоружого [300]. В рамках цього напрямку віртуальна реальність розглядається, як сукупність об'єктів наступного (по відношенню до реальності, що породжує їх) рівня. Ці об'єкти онтологічно рівноправні з «константною» реальністю, що породжує їх, і автономні; при цьому їх існування повністю обумовлене перманентним процесом їх відтворення реальністю, що породжує, – при завершенні вказаного процесу об'єкти віртуальної реальності зникають. Подібні, в певній мірі метафоричні,

інтерпретації віртуальної реальності простежуються прямо чи дотично у роботах відомих філософів-постмодерністів, зокрема, у концепціях «гіперреальності» (Ф. Бодрійяр) та «симуляційної культури» (М. Постер). На цьому філософському ґрунті базуються і ідеї Д. Іванова, щодо віртуалізації суспільства. Зокрема, він стверджує, що за допомогою терміну «віртуальна реальність» у «теперішній час позначається багато нових економічних, політичних, культурних феноменів, не пов'язаних безпосередньо з комп'ютеризацією, але таких, що виявляють схожість логіки людської діяльності з логікою віртуальної реальності. Сутнісний принцип цієї логіки – заміщення реальних речей і вчинків образами – віртуалізація. Такого роду заміщення можна спостерігати практично у всіх сферах життя сучасної людини, і це дає підставу для цілісного опису соціокультурних змін рубежу ХХ – ХХІ ст. як процесу/процесів віртуалізації суспільства» [117, 7].

У прямому сенсі віртуальна реальність є «технічно конструйоване за допомогою комп'ютерних засобів інтерактивне середовище породження і оперування об'єктами, подібними реальним або уявним, на основі їх тривимірного графічного уявлення, симуляції їх фізичних властивостей (об'єм, рух і т. д.), симуляції їх здатності впливу і самостійної присутності в просторі» [115, 184].

Розширення кількості користувачів комп'ютерної техніки сьогодні призводить до того, що кожен з них долучений до функціонування також і у віртуальній реальності. Причому це функціонування можливе як в рамках тих фрагментів віртуальної реальності, які є в певному сенсі цифровою калькою із систем реальності і слугують цілям підвищення їх ефективності, так і тих, що виступають як цілковита абстракція, яка тим не менш впливає на свідомість включених до неї осіб. Найбільш важливою є проблема функціонування сегменту віртуальної реальності, пов'язаної із сферою соціальної взаємодії, що відбувається в мережах в рамках так званих віртуальних спільнот. «Можна виділити наступні форми спілкування в Інтернеті: телеконференція, чат (мається на увазі IRC (Internet Relay Chat)), MUDs і листування по e-mail. Дослідники Інтернет-спілкування звичайно розділяють способи спілкування в Інтернеті по ступеню їх інтерактивності. Найбільш інтерактивними середовищами спілкування вважаються чати і MUDs, найменше інтерактивними – e-mail і телеконференції. У телеконференції і при контактах за допомогою e-mail спілкування відбувається в режимі off-line, на відміну від чату (IRC) і MUDs, де люди спілкуються on-line. Проте в чатах здебільшого практикується спілкування заради самого спілкування, тоді як телеконференції найчастіше присвячені якому-небудь певному предмету. Як окрему форму спілкування в Інтернеті можна виділити спілкування в так званих MUDs (від «multi-user dimension» – ролева гра, в якій багато користувачів об'єднані в одному віртуальному просторі), яке близьке до комунікації в чаті тим, що відбувається on-line, але відрізняється від нього присутністю мети – прагненням виграти)» [104, 32].

Все більшої популярності серед користувачів Інтернету набуває ведення особистих щоденників on-line. Один з таких сайтів – LiveJournal

(www.livejournal.com). Записи, залишені в LiveJournal, доступні будь-кому, хто захоче їх прочитати (хоча користувачі мають право зробити їх недоступними для інших). Зареєстровані користувачі мають особливу можливість коментувати замітки один одного, утворюючи усередині щоденника невеликий форум, де автор переписується з читачами – вірніше, з іншими авторами. Майже кожен користувач LiveJournal читає і коментує чужі щоденники, а тих, хто йому найцікавіший, включає в спеціальний «дружній лист», де записи по мірі появи виводяться на окремій сторінці – одна за одною, суцільним потоком.

Наявність подібних нових форм соціальної взаємодії з одного боку, сприяє розширенню соціального досвіду, формуванню особливого роду мережових соціальних структур, членами яких можуть стати особи, які у реальності не змогли б спілкуватися в силу просторової роз'єднаності чи приналежності до різних соціальних кіл. З іншого боку, спілкування, що відбувається в електронних мережах є дещо неповноцінним, оскільки відбувається лише у знаковій формі, будучи позбавленим інтонацій, тону, наголосу, а також невербальних складових. До того ж, розповсюдженим є створення віртуальних особистостей – авторів електронних щоденників, які являють собою ніби новий тип літературного героя, який, втім, сприймається як реальна особа. Весь спектр переживань, що формується у читачів таких електронних щоденників, має характер реального, проте будучи спрямований на фактично неіснуючу особу, сприяє вбудовуванню в тканину соціальної реальності віртуальних компонентів.

Іншим феноменом є діяльність учасників MUD. Не зважаючи, на те, що вони свідомі віртуального характеру цієї ігрової взаємодії, проте в деяких ситуаціях вона тісно переплітається із реальністю. Це стосується і таких утилітарних аспектів, як той, що гравці сплачують власникам ігрових порталів за певні удосконалення створених ними віртуальних персонажів, так і важливої проблеми підміни реальної соціальної взаємодії взаємодією із віртуальними особистостями, що є значно спрощеною версією особистості своїх творців, чи, навіть, цілковитим породженням їхньої фантазії.

Сучасні західні суспільствознавці по-різному оцінюють ті можливості, що надає віртуальна взаємодія, і проблеми, які вона породжує. Так, Дж. Фернбек, Г. Рейнгольд, С. Тьокл та С. Хорн, схильні вважати, що віртуальні феномени відкривають абсолютно нову форму соціальності. Зокрема, Г. Рейнгольд зазначає, що комунікація на віртуальному рівні сприяє полегшенню створення особливого роду спільнот, що можливо є реальними громадами, можливо є псевдогромадами, а можливо являють собою щось абсолютно нове [378, 62]. С. Тьокл зазначає, що кіберпростір робить можливим створення нових ідентичностей, дозволяючи особистості грати власною ідентичністю, демонструвати своє власне уявлення про себе, «дійсне Я», виразити раніш незвідані аспекти своєї самості [394, 158].

Іншої точки зору дотримуються Е. Боргман та Е. Левінас. Загальний сенс їх розмислів може бути сформульовано наступним чином: «Різноманітні форми віртуальної комунікації не можуть мати рівну цінність із безпосереднім

спілкуванням, до якого люди залучаються у всій сукупності своїх особистісних рис. Віртуальне спілкування знецінюється, оскільки не підтримане попереднім створенням «близькості», специфічного відчуття зацікавленості в іншому, почуття моральної відповідальності, входження в «простір турботи». Віртуальне суспільство є «пласким», тривіальним, на відміну від «об'ємного» реального суспільства, що є системою всіх проявів соціальності» [329; 361].

Небезпеки надлишку віртуальної взаємодії підтверджуються і дослідженнями психологів. «Занурюючись у віртуальну реальність, людина, як правило, входить в змінений стан свідомості, в якому зміст його несвідомого проектується не на зовнішній світ, а на створені програмістами комп'ютерні зображення. У міру того, як суб'єкт залучається до віртуального сюжету, він своєю уявою домальовує мізерні комп'ютерні картини, наповнюючи їх значущим для себе особовим сенсом. Активність, рефлексія, поступово слабшають, і віртуальне життя у цей момент стає для нього важливішим, ніж життя в зовнішньому («реальному») світі. Віртуальна реальність, таким чином, є продуктом взаємодії її творців (програмістів) і психічної, багато в чому несвідомої активності однієї людини або групи людей, що беруть участь у віртуальному процесі, і є індивідуальною або груповою гіперреальністю (по аналогії з гіпертекстом). Створюючи або знаходячи

задовольняючу її віртуальну гіперреальність, людина починає пов'язувати з нею всі великі надії, прагнучи одержати те задоволення, якого вона не може досягти в реальному житті. Вся основна життєва активність переміщується у віртуальне середовище, в якому людина починає проводити все більше часу» [248, 516–517].

Грунтовні підстави для аналізу критеріальної бази розвитку інформаційного суспільства надає система кількісних показників.

Зокрема, досліджуючи кількісні показники, варто згадати індекс IDI (індекс розвитку інформаційно-комунікаційних технологій – ICT Development Index), який будується на основі даних, що надаються на добровільній основі адміністраціями зв'язку і статистичними відомствами країн у відповідь на список питань, що щорічно розсилається Міжнародним союзом електрозв'язку (МСЕ). Якщо ж національні відомства не надають запрошеної інформації, МСЕ або бере дані з відкритих інтернет-джерел, або залишає в індексі торішні показники країни [366, 2].

Індекс IDI був розроблений МСЕ в 2007 р., перша доповідь з його розрахунками і рейтингом країн була опублікована в 2009 р. на основі даних за 2008 р. Індекс IDI розраховується на основі трьох підіндексів, що визначають рівень доступу до ІКТ, рівень використання ІКТ і навик користування ІКТ жителями тієї або іншої країни. Причому підіндекси враховуються в IDI з різною вагою (внески доступу до ІКТ і використань ІКТ складають по 40 % кожен, а 20 % доводиться на навик користування). Для розрахунку цих підіндексів використовується в цілому 11 показників, у кожного з яких теж є своя вага. Взагалі-то, статистичних показників, що

описують «відносини» населення і держави з ІКТ, значно більше, але на спеціальних конференціях з індексів, в яких беруть участь адміністрації зв'язку різних країн – членів МСЕ, вибираються саме 11 показників, причому за останні два роки їх набір не мінявся.

Отже, в підіндекс доступу до ІКТ, який описує рівень розвитку ІКТ–інфраструктури в країні, роблять внесок п'ять показників (кожен з вагою 20%):

кількість ліній фіксованого телефонного зв'язку на 100 жителів;

кількість контрактів на мобільний телефонний зв'язок на 100 жителів;

пропускна спроможність міжнародних інтернет-каналів з розрахунку на одного користувача (біт/с);

відсоток домогосподарств, що мають комп'ютер;

відсоток домогосподарств, що мають доступ в Інтернет.

Підіндекс використання ІКТ розраховується виходячи з трьох показників (вагою по 33% кожен):

частка користувачів Інтернету в населенні країни;

кількість користувачів фіксованого д्रोного ШПД на 100 жителів (ШПД за визначенням МСЕ – це доступ з швидкістю не нижче 256 Кбит/с);

кількість контрактів на послуги мобільного ШПД на 100 жителів.

За навички роботи з ІКТ відповідають теж три показники (з тією ж вагою 33 %): коефіцієнт письменності дорослого населення; відсоток людей, що мають середню освіту, і відсоток людей з вищою освітою [366, 12–18].

Перші 10 місць в останній версії рейтингу IDI (за 2010 р.) (у дужках – місця країн в рейтингу IDI за 2008 р.):

1. Південна Корея (1)

2. Швеція (2)

3. Ісландія (7)

4. Данія (3)

5. Фінляндія (12)

6. Гонконг (6)

7. Люксембург (4)

8. Швейцарія (9)

9. Нідерланди (5)

10. Великобританія (10)

Причому за останні два роки зміни у складі Top10 IDI були мінімальними: у 2010 р. до десятки увійшла Фінляндія, яка в 2008 р. займала 12-е місце, і з 9-го місця на 11-е перемістилася Норвегія. Відзначимо, що за бортом Top10 перебувають такі розвинені країни як Японія, Німеччина, США, Франція і Канада (місця відповідно 13, 15, 17, 18 і 26).